

Bírálat

Kontler László:

Translations, Histories, Enlightenments. William Robertson in Germany, 1760–1795
 (Fordítások, történelmek, felvilágosodások. William Robertson Németországban, 1760–1795)
 című, az MTA doktora cím elnyeréséért benyújtott értekezéséről

Kontler László *Translations, Histories, Enlightenments. William Robertson in Germany, 1760–1795* című munkája nemzetközi kiadókhöz közlésre benyújtható, kész monográfia, s ilyen minőségében szemernyi kétség nem fér hozzá, hogy az MTA doktora cím elnyeréséért benyújtott értekezésnek nyilvános vitára bocsátható, illetve hogy a benne foglalt új, önálló tudományos eredmények messzemenően elegendőek a cím megszerzéséhez.

Egy könyv kiadásra benyújtása gyorsan elvégezhető és könnyű feladat, a hozzá vezető út hosszú és nehéz. Ezért szükséges e helyütt emlékeztetni arra, hogy Kontler László e műve nem jöhetett volna létre szerzőjének lassan három évtizedes céltudatos, szerteágazó és rendkívül magas színvonalú ismeretgyarapító és kutató munkája nélkül. Az egyik legfelkészültebb magyar eszmetörténésznek talán a legtöbbet tette a különböző eszmetörténeti iskolák és irányzatok hazai megismertetéséért: John Locke- és Edmund Burke-kiadásain és fordításain immár egy egész nemzedék tanulta az elmélet-történetet. Magyar és idegen nyelvű publikációi (melyek közül nem egy számos fordítást is megért) elismerésképpen Európa legrangosabb kora újkori kutatóhelyein dolgozhatott, és kutatásaihoz így módon a vonatkozó szakirodalom szinte teljes korpuszát felhasználhatta.

A széles körű erudíción túlmenően jelen monográfiájának sikere a szerencsés témaválasztásban rejlik. William Robertson történetíró a skóciai felvilágosodás legjelesebb alakjai közé tartozik, akinek négy magisztrális műve, a *The History of Scotland during the Reign of Queen Mary and of King James VI. till his Accession to the Crown of England*, a *The History of the Reign of the Emperor Charles V. with a View of the Progress of Society in Europe*, a *The History of America*, és az *An Historical Disquisition concerning the Knowledge which the Ancients had of India* számos keresztutalással és közös témával kapcsolódik össze,

egyre letisztultabb narratívák keretében adva számot az újkor megszületéséről. E művek, amelyek a később stadiálisnak, illetve konjekturálisnak vagy filozófiainak nevezett megközelítésmódok ötvözésével következetesen kiálltak a skót felvilágosodás egyik fő tézise, az ember és az emberi társadalmak folyamatos csiszolódása és kifinomodása mellett, mára mégis némiképp kikerültek a 18. századi történetírás emblematisztikus könyveinek sorából. David Hume és Edward Gibbon hírneve beárnyékolja a Robertsonét, akinek művei pedig nem egy esetben (mint például Latin-Amerika felfedezésének és meghódításának történeti tárgyalásában) máig tartó érvénnyel megrajzolták egy-egy nagy téma alapvonalait. Mindennek következeképp állt elő a helyzet, hogy a kutatás még nem rendelkezik William Robertsonnak szentelt monográfiával (vö. tézisek, 10. o.): Kontler László tehát a nemzetközi felvilágosodás-kutatás régi adósságának törlesztésére vállalkozott, mely vállalkozás során sikerrel teremtette meg a Robertson-művek közös szempontokra tekintő, egységes olvasatát (vö. pl. 227. sk. o.).

Ugyancsak üdvözölhető a szerző döntése, amellyel tárgyát közelebbről meghatározta. William Robertson műveinek kortárs német recepciója, e jóformán teljességgel feldolgozatlan téma olyan kutatási terepnek bizonyult, amely az európai felvilágosodás egyes irányzatai közötti párbeszédnek és kölcsönhatásoknak (avagy éppen azok elmaradásának) megvilágításához igen jelentős eredményekkel járulhatott hozzá.

A témaválasztás igazolásaképpen a szerző értekezésében előszámlálja ama robertsoni témákat, amelyek elsőrendűen fontosak voltak a 18. századi német kulturális diskurzus számára (14-19. o.), illetve kitekint a történelmi dilemmákra, amelyek miatt a németek e művekhez fordulhattak tanulságokat keresve. E tekintetben Robertsonnak mint a „veszfáliai rendszer” („the Westphalian system”, 16. o., vö. 131. o.) megértése szempontjából releváns történésznek az értékelése nézetem szerint elmélyültebb vizsgálódást igényelt volna. Részben az ún. „Westphalia concept” megkérdőjeleződése, illetve diskurzusként való megbírálása miatt az újabb szakirodalomban, részben, és főleg, pedig azért, mert Robertson műveiben nem az államokat tartotta ágenseknek (ami minden „veszfáliai” beszédmód alapfeltétele), hanem a királyok, császárok személyes ambícióit, érzéseit, egymással szembeni sérelmeit. További problémát jelent, hogy a veszfáliai béke és a 18. századi Robertson-recepció összefüggésének vizsgálata nem folyamatában bomlik ki, hanem inkább

pillanatfelvétel-szerű marad az értekezésben. A béke és Robertson történetei (melyekben a franciák oly nagy szerepet játszanak) közötti egy évszázad a béke új és új értékeléseit hozta magával, mégpedig XIV. Lajos imperializmusának (vagy korhoz kötöttebben fogalmazva: univerzál-monarchikus törekvéseinek), illetve ezzel összefüggésben a vesztfáliai békét követő új és új, kudarcos német békéknek a háttere előtt. Azaz volt mihez viszonyítaniuk a németeknek Robertson Európa-képét.

Amint a Bevezetésből kiviláglik, Kontler László értekezésének fő tárgya nem a 18. századi skót (vagy brit) történetírás, nem a német 18. századi szellemi áramlatok, hanem a felvilágosodás-kutatás és annak egy jelentős aspektusa, a kommunikáció az egyes nemzeti felvilágosodások között. Ezért tárgyalja William Robertson megannyi kapcsolódását a felvilágosodás korának nagy kérdéseihez: Robertson és művei alanya és tárgya voltak egyszerre az információcserének és -gyűjtésnek, egyszóval a felvilágosodott kommunikációnak (39. skk. o.).

A Bevezetés és az értekezés tulajdonképpen kifejtő része közé egy terjedelmes elméleti és módszertani fejezet ékelődik („Translation and comparison, translation as comparison: aspects of reception in the history of ideas”). Mivel az értekezések esetében elvárás az elméleti alapozásról való számadás, ezért feltétlenül el kell ismerni, hogy Kontler László e fejezetben a legmesszebb menőig igazolja, miért tarthatjuk őt az egyik legtájékozottabb magyar eszmetörténésznek. Nem csupán széles, hanem egyenesen szinte teljességre törekvő igénnyel tekinti át az eszmetörténeti irányzatokat és a fordításelméleteket, hogy az értekezés konkrét elemzései számára tanulságokat merítsen belőlük. Amint eredményeit összegezve írja, „[i]f the goal of comparative history (and comparative studies in general) is to discover and interpret features fundamental to one culture by setting it against another, then the study of translations is an especially promising avenue on account of its putting such distinguishing features within the condition of the target culture, as it were, automatically, into especially sharp relief. Besides, the material covered so far in this article should also serve as a reminder of the proper level of expectations concerning the qualities of translated texts when studying them as vehicles of ‘reception’ in the history of ideas” (71. o.). E rész tehát gazdagítja az értekezést, hiszen nemcsak meggyőzően tanúskodik Kontler László tájékozottsága és elemzőkészsége mellett,

hanem tanulságai valóban meg is jelennek, jóllehet inkább esetről esetre, semmint vezérfonalként, a későbbi fejtegetésekben. Ugyanakkor e fejezet, amelytől a szabatos nyelvi megformálás és a világos kifejtés erőit természetesen nem lehet elvitatni, mégis bizonyos mértékig nélkülözi a Kontler Lászlótól emez értekezésében is és másutt is megszokott, párját ritkító eleganciát. El- eltűnnek a bekezdések elejéről a vezérmondatok és velük az egymásra épülő tézisek, viszont megszorodnak a másodkézből vett idézetek. Amint a fenti idézet is mutatja, az értekezés egészével ellentétben, amely „book”-ként határozza meg önmagát, e fejezet „article”-ként beszél magáról. Ezzel együtt is, még egyszer hangsúlyozom, az első két fejezet minden kétséget kizáróan igazolja, hogy a disszerens elismerésre méltó mértékben tájékozott a problémátörténetben, amelyhez értekezése hozzászól. Az elemzések értelmében Kontler László megközelítésmódja összességében „is an approach which takes intentionality seriously, but because it regards translation as an act of reading filtering into an independent speech act substantially conditioned by the translator’s historical circumstances, it prioritizes the intentions of the translator over those of the author of the text in its interpretation” (100-101. o.).

A második fejezet („Politics, literature and science: William Robertson and historical discourses in eighteenth-century Scotland and Germany”) kijelöli a Robertson-művek három megközelítési aspektusát az értekezésben („as political thought, as literary pursuit and aesthetic expression, and as a branch of knowledge with the emerging claim to the status of a scientific discipline” (102-103. o.), és számot ad a történettudomány mint társadalomérzékeny „science of man” felemelkedéséről. A történetírásra mint irodalmi műfajra tekintve anticipálja a disszerens Robertson németországi fogadtatásának egy fontos összetevőjét: „the lack of a ‘German Robertson’ (or Gibbon, or Hume) can be explained in terms of a lack of demand for historical works which combined large scale structural analysis with literary merit” (130. o.).

A harmadik fejezetet („Time and progress, time as progress: history by way of enlightened preaching”) Robertson *The Situation of the World at the Time of Christ’s Appearance, and its Connection with the Success of His Religion* című prédikációja vizsgálatának szenteli a szerző, amely elmélyíti az értekezésben korábban nyújtott elemzéseit Robertson vallásos felvilágosodottságáról, és megmutatja a történelemteológiai

keretet, amelyben a skót történész a kora újkorról adott globális és monumentális narratíváit elhelyezte. A második és a harmadik fejezetekben Kontler László olyan hangsúlyeltolásokat hajtott végre a hagyományos Robertson-képen, amely lehetővé teszi szövegeinek kontextushoz kötött értelmezését. Ahogy másutt írja, e fejezetekben a maga és mások eredményeire támaszkodva, „a great deal of nuance has been introduced into our understanding of the overall character of Robertson’s achievement by a respectable bulk of recent scholarship, re-contextualizing it within the mainstream of eighteenth-century historical studies, inspired by narrative as well as political, religious, educational and other agendas” (187. o.).

Az értekezés tulajdonképpeni tárgyához elérkező negyedik fejezet („A different *View of the Progress of Society in Europe*”) a *History of Charles V.* egész kötetet kitevő bevezető esszéjével, a *Progress of Society in Europe* robertsoni fejlődés- és kifinomodás-rajzával, illetőleg e fejlődésrajz fázisaival foglalkozik. Az ötödik és hatodik fejezetek („’Scottish’ histories and German identities”, illetve „Maps of mankind: the savage and the civilised”) bizonyos értelemben ugyanezen problematikán belül maradnak Robertson Skócia-történetére és Amerika-történetére tekintve.

Mármost e fázisok (Kontler László címszavakban való rekapitulációjában: „[c]rusades, commerce, refinement, polite manners, rule of law”, 194. o.) vezették el Európát, ahogy Robertson fogalmaz, „from barbarism to refinement”, azaz „to that degree of improvement in policy and in manners which they had attained at the period when Charles V. began his reign” (idézi: 188. o.). E stadiális fejlődélmélet Robertson történetszemléletének az alaptézise, és emez alaptézis németországi megértése, elfogadása és átvétele, illetve mindezen receptív lépéseknek a meg nem történte vagy félig-meddig megtörténte a Kontler László által vizsgált kérdésnek, William Robertson németországi fogadtatástörténetének a legjelentősebb aspektusa. A szerző ezzel teljességgel tisztában van. Ahogy írja: „it was exactly this logic and these standards that were, for linguistic, cultural and other reasons, obliterated in the complicated history of the work’s German reception” (188. o.). Az értekezés vállalt feladata, e szempontból, nem egyéb, mint a „nyelvi, kulturális és egyéb okok” feltárása, amelyek útjában álltak a robertsoni tézis elfogadásának. Érdemi kritikai észrevételeim megelőlegezésképpen jelzem, hogy az értekezés rendkívül széles és alapos

munkával sikerrel haladt előre számos ok feltárásában, ám vizsgálatait nem juttatta el egy minden szempontból alátámasztott nyugvópontra.

De vissza az értekezés jelentős eredményeihez! Kontler László e fejezetben és a következőkben ismerteti a művekről megjelent fordításokat, a betoldások és változtatások széles skáláját, és éles elméjű megjegyzésekkel világít rá az angol és a német terminológia megfeleltethetetlenségére, illetve az eltérő konnotációjú szavak használatából következő jelentésmódosulásokra. Az értekezés filológiai aprómunkáját nem lehet eléggé nagyra értékelni. A 'commerce', a 'polished' és hasonló szavak lefordítására vonatkozó döntések eredményeképpen egy egész más világ bontakozik ki a német fordítók tolla nyomán, mint az eredeti szövegben. Robertson világának elemei, ennek eredményeképpen, „belong to a morally austere *bürgerlich* world, where respectable middle class activities, such as trade (*Handel*) are pursued with diligence (*Fleiß*), under the paternal solicitude of *gute Polizei*. How all these naturally reinforce each other to constitute a complex web of social relationships governed by good manners and justice can by no means emerge as spontaneously from the German as it does from the English text” (208. o.). Mindazonáltal a kifejtés nyeresége lett volna, ha a 'polished/polite/policy' szavak fordítástörténetére vonatkozó, rendkívül érdekes adalékokat és következtetéseket a szerző nem az egyes műveknél újra- és újrakezdődően, hanem egy lélegzettel tárgyalja (vö. még 240. és 299. o.).

A németeknek tartalmi kifogásaik, nemkülönben sérelmeik is voltak bőven, amelyek a német viszonyok bemutatására, illetve Robertson egynémely értékelő megjegyzésére vonatkoztak. Ennek következtetésekként a fordító, Julius August Remer teljességgel átdolgozta Robertson V. Károly császárról írott művét: „Robertson’s tightly knit logic was thrown into disarray, making it virtually impossible to follow the natural succession of developments that emerged so clearly from the original” (211. o.). Az értekezés jelentős eredményei közé tartozik az afféle módosítások kultúrfilozófiai hátterének feltárása, mint pl. az, hogy a robertsoni „language and manners” kifejezést a fordító a 'Bildung' szóval való fordítással úgyszólván beleírja a herderi történetfilozófiai projektbe (213. o.).

Az értekezés tehát, összességében, sikerrel megmutatja, hogy a német felvilágosodás némely fő törekvése, úgymint a társadalmi kifinomulás emelése és a felvilágosodott polgárok jogállamának megteremtése teljességgel közös volt William Robertson történetírói

éthoszával, és választ ad a kérdésre, hogyan *nem* kapott ösztönzést a német felvilágosodás Robertson munkáiból céljai jobb artikulálásához. A kommunikáció útjában állt a fordítói szándék, és a kulcsszavak fordításában használt megoldások. Hozzátehetjük: Robertson alapgondolata, a „kifinomulás folyamata a történelemben” már azért sem recipiálódhatott probléma nélkül, mert bizonyos értelemben éppen a társadalmi kifinomodás terve és a történetiség átfogó szemlélete közötti feszültség, annak egy narratívába nem foglalhatósága jelentette a termékenyebb vitát a német felvilágosodásban (ti. Kant és Herder között). Ez a vita látszik inkább belekódolva lenni a német nyelvbe, amely kettősség óhatatlanul szétzilálja a Robertson-fordításokat. A németiség önmegértésének két alapvető útja volt a 18. században a felvilágosult, csiszolt polgárok jogállamának és a történetileg megragadható, organikus népléleknek a keresése. A Robertson felvetette megoldás tehát kétségkívül elevenbe talált – a fordítások e kihívásra válaszolnak, ám úgy adódott, hogy a válaszok nem emelkedtek a német szellemi élet első vonalába.

E szellemi élet nem rajzolódik ki az értekezésben elég éles kontúrokkal. A fordítók bemutatása nem egyszer inkább lexikon-szerű marad, és a Robertsont recipiáló tágabb kulturális mezőt nem mutatja be a szerző. A *History of Charles V.* két fordítása (1778 és 1792) között pedig olyan művek jelentek meg, amelyek alapvetően átalakították a felvilágosodás kérdéseiről való gondolkodást Németországban, és magát a nyelvet sem hagyták érintetlenül. Például a tény, hogy a német recenzenseket és előszó-írókat az 1760-1770-es években elsősorban az uralkodók (pl. Mária skót királynő) jelleme érdekelte, ám 1790 táján Európa és Németország kifinomodásáról álltak elő önálló (jóllehet nem a legszerencsésebb helyen és módon, ti. Robertson szövegébe beleírva kifejtett) véleménnyel, mutatja a jelentős változást, amely a történeti gondolkodásban Németországban végbement.

Az értekezés egészének szinte hibátlan a külalakja, csupán jelentéktelen számú, értelemzavarónak nem nevezhető elütés fordul elő a szövegben. Tárgyi vagy fordításbeli hibákat nem fedeztem fel az adatokban rendkívül gazdag munkában, és a németről angolra fordítás (Robertson fordítóiéhoz hasonlóan nehéz) feladatát a szerző véleményem szerint kiválóan oldotta meg. Egyetlen kivétellel. E fordítási probléma tárgyalása vezethet el bennünket az értekezésen esetlegesen számon kérhető érdemi hiányosságokhoz.

Az értekezés egy vitát idéz fel és elemez, amely a *History of Charles V.* német fordítása két kiadásának lábjegyzeteiben zajlott le. Remer megjegyzése így hangzik: „[w]ollte Gott, Robertsons philosophischer Bemerkungsgeist ruhete nur halb auf unsre bisherigen [emendálva ebből: bisheriger] Bearbeiter der Geschichte Teutschlands!” Mire egy másik kommentátor, Johann Martin von Abele így válaszolt: „[a]uf Schmidt ruht dieser Bemerkungsgeist ganz, und schon findet die vaterlandische Geschichte beym Publikum mehr Beyfall”. Mármost az első idézet fordítása az értekezésben („If only God willed that half of Robertson’s philosophical discerning spirit imbued our students of the history of Germany!”) téves. A mondat jelentése ugyanis a következő: „adja Isten, hogy Robertson filozófiai éleslátása csak félig is támaszkodjék a német történelem eddigi német feldolgozóira!” Kontler László ellenben azt az üzenetet tartotta a gondolatmenetéhez jobban illeszkedőnek, hogy Robertson filozófiai éleslátása hassa át legalább félig a német történelem kutatóit, és ezt a fordítást (egyéb döntései mellett) csak úgy érhetette el, hogy elhagyta a „bisherigen” szót. Így válik nála az idézet annak igazolásává, hogy egyesek a „német Robertson” szerepének betöltésére törekedtek Németországban, mint pl. Michael Ignaz Schmidt, a *Geschichte der Deutschen* című 1778-ban megjelent mű szerzője, akire a második mondatunk vonatkozik. Ezt Kontler László így fordítja: „Schmidt is completely imbued with this discerning spirit, and his patriotic history is already meeting the applause of the public”. Azaz: „Schmidtet teljesen áthatja ez az éleslátás, és hazafias történelme máris találkozik a közönség tetszésével”. Mármost az első mondat helyes fordítása átértelmezi a másodikat is. Ha a „filozófiai éleslátás” pejoratív értelmű, és az alapos történetírással van szembeállítva, akkor az arra többszörösen „rájátszó” második mondat sem lehet helyeslő tónusú. Amit leírója helytelenít, az a tény, hogy a német történelem robertsoni szellemű feldolgozása a közönség tetszésével találkozik: „Schmidtten teljesen rajta ül ez az éleslátás, és a hazafias történelem máris több tetszést arat a közönségnél” (258. o.).

Ha az általam adott olvasat helyes, akkor két problémahorizont nyílik itt meg. Az egyik a történetírás (különösen a konjekturális-filozófiai történetírás) tudományos státusza a 18. századi Németországban. A publikumnál tetszést elérni nem biztos, hogy maradéktalanul dicséretes tetteknek számított a népszerű és a tudományos ismeretek viszonyáról folytatott viták korában. Erre a vonatkozásra az értekezés nincs kitekintéssel, legalábbis az európai történelem vonatkozásában nem. Az India-történet egy kritikájában, s ezt az értekezés

tárgyalja, Georg Forster jelzi a népszerűség és alaposság közötti konfliktust, mint ahogy azt is, hogy ez ama sarokkő, amelyen Robertson németországi értékelése megfordul (322. o.). Mindenesetre a tény, hogy Forster is újra akarta írni az India-történetet, mutatja, hogy egy bizonyos történetírói irány, program valóban hiányzott Németországban, amit egy szerintük „megjavított” Robertson tölthetett volna be.

A másik probléma az, hogy a német robertsonizmus (azaz a német történelemnek a kifinomodás és a jogállam stadiális kibontakozásaként való felfogása) a fennálló rend történeti igazolásához és ezáltal annak dicsőítéséhez vezethet, amely álláspont korántsem csendül össze harmóniában a német felvilágosodás alaphangjaival. Ez a felismerés (ha jól látom) nincs jelen az értekezésben annak ellenére, hogy Kontler László idézi Schmidt egyértelműen megfogalmazott feladatkijelölését: „to show how Germany has acquired its present manners, enlightenment, laws, arts and sciences, and above all its excellent political and ecclesiastical constitution; shortly, how it has become what it is” (260. o.).

Mármost mivel egy melléktéma tekintetében, azaz a rasszok körüli vita kapcsán igenis rekonstruálódik az értekezésben egy lehetséges Kant—Herder—Robertson polémia, ezért a szerző saját feladatértelmezésének az alapján is adóssággként értékelhetjük, hogy a történeti kifinomodás, illetőleg a konjekturális történetírás sokkal lényegesebb témái kapcsán e párbeszéd nem jön létre eszmetörténészi munkája nyomán. A szerzőnek mindkét tekintetben csak egy lépést kellett volna tennie még, hiszen az antropológiai alapozású kulturális vizsgálódások kapcsán utal Kant eltérő tájékozódására (338. o.), illetve maga is említi Kant esszéjét *Az emberi történelem fellelhető kezdetéről*, amely cím angol fordításban „conjectural beginning” (az értekezésben: „conjectures on the beginnings of human history”, 337. o.) – azaz maga a nyelv mutatja, hogy Kant beleszólt, a maga módján, a Robertson körül is zajló vitába. Kant az ember történeti útját (és az egész konjekturális történet szemléletet) iróniával írja bele az emberi nem felelősségének problematikájába, annak történeti kivetülésének tartja, a konjekturális történetírást pedig tét nélküli kéjutazásnak.

Úgy látom, hogy e két problémakör szem előtt tartása és jobb megvilágítása az értekezés belső dinamikájából levezethető, nem pedig oktrojált igényként fogalmazható meg, amelyek teljesülése a következtetések levonása terén távolabbi végponthoz juttatta volna az értekezés által bejárt nagy utat, mert hozzájárult volna a befogadó kultúra

elvárásainak és előfeltevéseinek jobb megértéséhez. E szempontok mellőzése viszont, ahogy a tárgyalt fordítási probléma mutatja, a szövegértelmező munka átmeneti lendületvesztéséhez vezetett.

Ezzel együtt is kétségtelen, hogy Kontler László értekezése a rendszerváltozás utáni magyar eszmetörténet-írás egyik legnagyobb teljesítménye, amely számottevően új, önálló eredményekkel gazdagítja a nemzetközi szakirodalmat, és amelynek megjelenése egész szakmánk számára jelentős állomás lehet. Ezért még egyszer egyértelműen és teljes meggyőződéssel javaslom az értekezés nyilvános vitára bocsátását és elfogadását.

Budapest, 2013. október 2.

Prof. Dr. Gángó Gábor, az MTA doktora

egyetemi tanár (PPKE BTK)

tudományos tanácsadó (MTA BTK)